

สร้อยดอกหมาก: การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมผ้าทอสัญลักษณ์จังหวัดมหาสารคาม

Sroi Dokh Mak: The Cultural Reproduction of Woven Cloths Symbol Maha Sarakham Province

กิตติกรณ์ บำรุงบุญ¹, ปิยลักษณ์ โพธิวรรณ²
Kittikorn Bamroongboon¹, Piyaluk Potiwan²

Received: 21 April 2020

Revised: 9 June 2020

Accepted: 23 July 2020

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอปรากฏการณ์ ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก ในฐานะที่ถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์และสินค้าทางวัฒนธรรมของจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยเรื่อง สร้อยดอกหมาก: อัตลักษณ์ผ้าไหมท่ามกลางกระแสทุนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจจังหวัดมหาสารคาม กลุ่มเป้าหมายในการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้ปฏิบัติและกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม ใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือแบบสำรวจ แบบสัมภาษณ์ทั้งชนิดมีโครงสร้างและชนิดไม่มีโครงสร้าง แบบสังเกต แบบสนทนากลุ่ม รวมถึงการถ่ายภาพ มีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า และการนำเสนอผลการวิจัยแบบเชิงพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า ประวัติของผ้าทอลายสร้อยดอกหมากมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตคนอีสานมาตั้งแต่อดีต ทั้งในมิติของการผลิตที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะและได้รับการรักษาสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง และรูปแบบลวดลายมาอย่างยาวนาน อีกทั้งยังมีบทบาทสำคัญในแสดงออกซึ่งสัญลักษณ์เฉพาะของจังหวัดมหาสารคามและถูกทำให้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมสำหรับการยกระดับเศรษฐกิจชุมชนฐานราก อีกทั้งยังมีนโยบายเพื่อสนับสนุนให้ชาวบ้านในท้องถิ่นหันมาผลิตเป็นสินค้าเพื่อใช้ในการจำหน่ายภายใต้แนวคิดทุนนิยม

คำสำคัญ: สร้อยดอกหมาก, การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม, สัญลักษณ์

¹ รองศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

¹ รองศาสตราจารย์ คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

² Associate Professor, Humanities and Social Sciences Faculty, Rajabhat Mahasarakham University

² Associate Professor, Political Science and Public Administration Faculty, Rajabhat Mahasarakham University

Abstract

This research article aims to present the phenomenon of Sroi Dokh Mak in its role as a symbol and cultural product of Mahasarakham Province. This research explains the Sroi Dokh Mak name and reputation and its cultural and historical contribution to the Mahasarakham region in “Identity of Silk amid Capitalism for Economic Development, Maha Sarakham Province.” The target groups used to collect data included woven fabric wise men, practitioners, and stakeholders in Mahasarakham Province. The data-collection tools used in this research were survey, structured and unstructured interviews, observation, group conversation, and photography. Data triangulation was also used in this research. Collected data was presented in the descriptive form.

The research results are as follows ; The history of Sroi Dokh Mak woven fabric: it was found that historically woven fabrics had been connected to the people of Isan area for a long period of time and related the way of Isan life over time. Sroi Dokh Mak woven fabric was related to cultural identity that has been preserved and inherited handicrafts and patterns for a long time. It also plays an important role in demonstrating the symbolic identity of Maha Sarakham Province and has been made into a cultural product for enhancing the economy of the community, foundations and policies to encourage local villagers to turn to produce products for use in distribution under the concept of capitalism.

Keywords: Sroi Dokh Mak, Culture Reproduction, Symbolic

บทนำ

วัฒนธรรมการทอผ้าผูกพันกับชาวอีสานมาอย่างยาวนาน จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีทำให้ทราบว่า มีการทอผ้าใช้ในภาคอีสานตั้งแต่ช่วงต้นของยุคโลหะหรือประมาณ 6,000 ปีมาแล้ว การทอผ้าถือเป็นชีวิตของหญิงชาวอีสานที่ทอไว้ใช้ในครัวเรือนมาแต่อดีต โดยถือว่าเป็นงานจำเป็นของผู้หญิงอีสานที่ต้องเรียนรู้และปฏิบัติให้ชำนาญเพื่อนำไปใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มในชีวิตประจำวันและใช้ในพิธีการทางศาสนา และเป็นเครื่องบ่งบอกว่าผู้หญิงคนนั้นมีความเหมาะสม มีคุณสมบัติความพร้อมที่จะสามารถออกเรือนได้ (ประตุสูอีสาน, 2562 online)

วัฒนธรรมการทอผ้าของชาวอีสาน ได้รับ

อิทธิพลมาจากการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนจากหลายพื้นที่ เข้ามาอาศัยอยู่ในภูมิภาคอีสานปัจจุบัน แต่ละกลุ่มชนจะมีลักษณะและลวดลายกรรมวิธีการทอผ้าที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง นอกจากนั้นแล้วการทอผ้ายังถูกจัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของมิติทางวัฒนธรรมที่ได้รับการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งนอกจากคุณค่าทางศิลปะที่ปรากฏบนลวดลายผ้าแล้ว การทอผ้ายังเป็นการแสดงถึงแบบแผนความเป็นอยู่ในสังคม กรรมวิธีและเทคนิคในการทอผ้าให้เกิดลวดลายต่างๆ จึงเป็นเทคนิคและความสามารถของแต่ละวัฒนธรรมที่มีทั้งความเหมือนและความแตกต่างกัน

ผ้าทอพื้นบ้าน โดยทั่วไปมีอยู่สองลักษณะคือ ผ้าพื้น และผ้าลาย ผ้าพื้นได้แก่ ผ้าที่ทอเป็นสี

พื้นธรรมดา ไม่มีลวดลาย ใช้สีตามความนิยม สมัยก่อนสีที่นิยมทอกัน คือ สีน้ำเงิน สีกรมท่า และสีเทา ส่วนผ้าลายนั้นเป็นผ้าที่มีการประดิษฐ์ลวดลายเพิ่มเติมเพื่อความสวยงาม มีชื่อเรียกเฉพาะตามวิธี เช่น ถ้าใช้ทอ (เป็นลายหรือดอก) เรียกว่า “ผ้ายก” การทอผ้าของคนไทยหลายท้องถิ่นยังคงรักษารูปแบบอันเป็นเอกลักษณ์ไว้อย่างเหนียวแน่น การทอผ้านอกจากเป็นศาสตร์และศิลป์แล้ว ยังหมายถึงวิถีชีวิต ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมและพิธีกรรม ที่สืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตหากแต่มีการพัฒนาสิ่งต่างๆ ไปตามยุคสมัย ทั้งรูปแบบ การย้อมสี และลวดลาย นอกจากนี้ยังบ่งบอกถึงฐานะทางสังคม ชาติพันธุ์ (ดนัยชาติพิชิต, 2558)

วัฒนธรรมประเพณีเรื่องของผ้าทอ ในจังหวัดมหาสารคาม พบว่า ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก เป็นปฏิบัติการทางวัฒนธรรมที่ผูกพันกับวิถีชีวิตที่มีมิติในการอธิบายปรากฏการณ์ของผ้าทอในมิติทางสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนมหาสารคาม และยังเป็นพลวัตของการเปลี่ยนแปลงผ้าทอที่ถูกกำหนดโดยกระแสโลกาภิวัตน์ และระบบทุนนิยม อันส่งผลให้บทบาทหน้าที่ที่เคยเป็นมาในอดีตของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นการถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดมหาสารคาม การเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อเป็นเป้าหมายในการยกระดับการพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานราก อีกทั้งกระบวนการสร้างวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าก็มีผลโดยตรงที่ทำให้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากกลายเป็นสินค้าที่มีความต้องการจำนวนมาก และความต้องการที่มีอยู่มากนี้เองที่ส่งผลต่อกระบวนการผลิต เทคนิคหรือกรรมวิธี ลวดลายที่เปลี่ยนแปลงไป

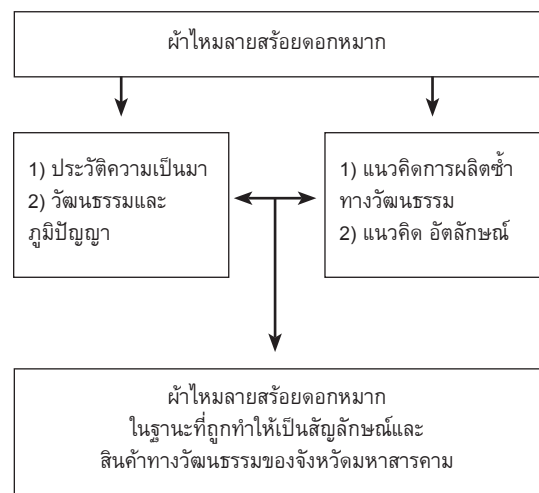
บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง สร้อยดอกหมาก: อัตลักษณ์ผ้าไหม

ท่ามกลางกระแสทุนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมุ่งอธิบายปรากฏการณ์ ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก ในฐานะที่ถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์และสินค้า โดยวิเคราะห์จากมุมมองด้านแนวคิดอัตลักษณ์ที่สะท้อนบนปรากฏการณ์ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก ไม่ว่าจะเป็นลวดลายหรือภูมิปัญญา ทั้งหมดถูกสร้างขึ้นภายใต้อุดมการณ์ของสร้างสัญลักษณ์และเพื่อการใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และวิเคราะห์ปรากฏการณ์ผ่านแนวความคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม เพื่อให้ทราบว่ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม โดยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่รองรับความยั่งยืนและเป็นหลักประกันความต่อเนื่องและการสืบทอดให้ดำรงอยู่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

นำเสนอปรากฏการณ์ ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก ในฐานะที่ถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์และสินค้าทางวัฒนธรรมของจังหวัดมหาสารคาม

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านพื้นที่ที่ใช้ในการศึกษาคือพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม

ขอบเขตด้านกลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการวิจัยในครั้งนี้ประกอบด้วย ผู้รู้ ผู้ปฏิบัติ และผู้เกี่ยวข้อง จำนวน 20 คน

ขอบเขตด้านเนื้อหาที่ใช้ในการศึกษารวบรวม คือมิติทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นในงานผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากโดยวิเคราะห์จากมุมมองด้านแนวคิดอัตลักษณ์ที่สะท้อนบนปรากฏการณ์ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก และวิเคราะห์ปรากฏการณ์นี้ผ่านแนวความคิดการผลิตผ้าทางวัฒนธรรม เพื่อให้ทราบว่าผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นการผลิตผ้าทางวัฒนธรรม ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่รองรับความยั่งยืนและเป็นหลักประกันความต่อเนื่องและการสืบทอดให้ดำรงอยู่

วิธีการดำเนินการวิจัย

1. ดำเนินการวิจัยและเก็บรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นและดำเนินการรวบรวมข้อมูลในภาคสนาม โดยมีแนวทางการสังเกตและแนวทางการสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือ

2. การจัดกระทำข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยดำเนินการนำข้อมูลที่ได้มาจากการศึกษาเอกสารและข้อมูลจากภาคสนามมาจัดกระทำโดย การจัดหมวดหมู่ของข้อมูลร่วมกับการวิเคราะห์กับแนวคิดที่เกี่ยวข้องด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

3. ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลโดยการตรวจสอบด้วยเทคนิคสามเส้า

4. นำเสนอผลการศึกษา

ผลการวิจัย

สร้อยดอกหมาก: ตัวตน และความหมาย

ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก เป็นผลิตผลผ้าทอที่เกิดจากการพัฒนาภูมิปัญญาดั้งเดิมด้านการทอผ้าของท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะในแถบจังหวัดมหาสารคาม เป็นกระบวนการทอผ้าไหมให้เกิดเป็นผืนผ้าที่มีลวดลายและสีสันที่สวยงาม ประณีต ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นการสร้างสรรค์ลายผ้าโดยนำลวดลายพื้นฐานที่มีมาแต่โบราณคือลายโคม เช่น โคมห้า โคมเจ็ด โคมเก้า มาพัฒนาให้เป็นลายที่มีความละเอียดและเพิ่มสีสันให้สวยงามขึ้นเรียกชื่อว่า “ลายสร้อยดอกหมาก” เนื่องจากลายดอกได้แรงบันดาลใจจากดอกหมาก ซึ่งในอดีตนั้นต้นหมากมีให้เห็นอยู่ทั่วไปตามหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยต้นหมากนั้นมีดอกขนาดเล็ก มีกลีบแหลมหกลีบเรียงเป็นสองชั้นสีขาวแกมเหลือง มีเกสรอยู่ใจกลางดอกเป็นเส้นเล็กๆ แผ่ออกมา ดูสวยงาม เมื่อออกดอกจะเรียงร้อยต่อกันเป็นสายและออกเป็นช่อระย้าย้อยลงมา ทำให้ช่างทอเห็นแล้วเกิดความประทับใจจึงได้นำลักษณะของดอกหมากมาสร้างสรรค์เป็นลายผ้า โดยนำโครงสร้างของลายโคมห้ามามัดย้อมซ้อนกับลายโคมเก้าแล้วโอบหุ้มแลเงา ให้มีลายแน่นขึ้น มีความละเอียดมากขึ้น และเพิ่มเติมสีสันให้สวยงาม หลากหลาย ทำให้ได้ลายผ้าขนาดเล็กและประณีต (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, 2562 online)

กระบวนการในการผลิตผ้าไหมสร้อยดอกหมาก ผู้ทอต้องใช้เวลาและความพยายามในการสร้างผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากมีวิวัฒนาการมาจาก ลายผ้าโบราณที่มีการทออยู่ในเขตรอยต่อ 3 จังหวัด คือ มหาสารคาม ขอนแก่น และ บุรีรัมย์ เดิมมีชื่อเรียกว่า ลายโคม 9 หรือลายปลาชิว มีลักษณะเป็นลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขนาด

ใหญ่กว่าลายปัจจุบัน และมีลวดลายซ้ำกันตลอดทั้งผืน กระทั่งเมื่อ พ.ศ. 2540 จังหวัดมหาสารคาม ได้จัดให้มีการประกวดผ้าไหมเพื่อคัดเลือกเป็นผ้าประจำจังหวัด นายดุสิต โพธิจันทร์ เจ้าหน้าที่ประจำอุตสาหกรรมภาค 5 ได้นำลายผ้าโบราณต้นแบบลายปลาชิวจากอำเภอนบพ จังหวัดขอนแก่น เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านที่บ้านกุดรัง อำเภอกุดรัง จังหวัดมหาสารคาม ได้ทดลองทอ จากนั้นชาวบ้านบ้านกุดรังได้ทำการพัฒนาลายปลาชิวเพิ่มเติมจากลวดลายเดิมกระทั่งได้ลวดลายแบบใหม่ขึ้นมาด้วยการย่อให้ดอกสีเหลืองเล็กลงและใส่กรอบปลายลายในทุกดอกของลายเรียกว่า “สร้อยดอก” ส่งผลให้ผ้าทอมีความละเอียดมากขึ้นเมื่อนำผ้าเข้าประกวด ผ้าทอของบ้านกุดรังมีความโดดเด่น และได้รับรางวัลคัดเลือกให้เป็นผ้าประจำจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งนายศิริเลิศ เมฆไพบูลย์ ผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคาม ได้ให้ชื่อผ้าทอลายนี้ว่า ผ้าสร้อยดอกหมาก ด้วยลายผ้ามีลักษณะคล้ายดอกของต้นหมาก ผ้าสร้อยดอกหมากจึงเริ่มมีชื่อเสียงและถูกจัดให้เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดมหาสารคาม (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2563 online)

การสร้างสรรค์ผลงานผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากนับว่าเป็นการสร้างผลงานที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะ เอกลักษณ์ของผ้าไหมสร้อยดอกหมากที่ถูกสร้างขึ้นในด้านลวดลาย มีลักษณะเป็นรูปดอกหมากขนาดเล็ก ลายดอกประกอบด้วยส่วนสำคัญคือ ช่อดอกโบราณนิยมย้อมสีเขียว กลีบดอกโบราณนิยมย้อมสีแดง และเกสรดอกโบราณนิยมย้อมสีเหลือง ส่วนพื้นนิยมย้อมเป็นสีเม็ดมะขาม เมื่อนำลายสร้อยดอกหมากทอสำเร็จเป็นผืนผ้าออกมาแล้วจะเห็นลายดอกที่มีสีสนั่นทั้งสีเขียว สีแดง สีเหลือง ตัดกับสีพื้นทำให้ลายปรากฏอย่างโดดเด่น ด้วยส่วนประกอบของลายดอกและสีที่ใช้จึงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของ

ผ้าไหมสร้อยดอกหมากที่ไม่ปรากฏในผ้าไหมลายอื่นๆ นอกจากนี้ปัจจุบันยังได้มีการคิดค้นสีที่นำมาย้อมส่วนต่างๆ ของลายดอกและสีพื้นที่หลากหลาย ด้านเทคนิคภูมิปัญญา ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากใช้เทคนิคการมัดลายซ้อนกัน คือการมัดลายไหมห่ม มัดซ้อนกับลายไหมเก่าซึ่งเป็นลายที่มีมาแต่โบราณ จากนั้นจึงทำการโอบหุ้มแลเงาเพื่อให้ลายมีความแน่น และส่วนประกอบของลายดอกมีความละเอียด ทำให้มีคุณสมบัติพิเศษเป็นจุดเด่นคือเกิดเป็นลายดอกขนาดเล็กที่มีความละเอียดอย่างยิ่ง เมื่อนำมาย้อมสีลงไปในการย้อมแต่ละครั้งทำให้ได้สีที่สวยงาม เมื่อทอออกมาเป็นผืนผ้าแล้วจะทำให้เห็นลายดอกหมากที่มีรูปทรงเป็นช่อขึ้น และมีสีสนั่นที่สวยงามจับตา เรียงร้อยเป็นเส้นสายบน ผืนผ้าไหมตลอดทั้งผืน ด้วยการย้อมเส้นไหมแท้ที่เป็นเส้นเล็กเรียบทั้งด้ายพุ่งและด้ายยืน ทำให้ได้ผืนผ้าไหมมีความละเอียดเนื้อแน่น สม่่าเสมอไม่มีรอยโปร่ง และเมื่อถูกแสงแดดก็จะเกิดความแวววาวสวยงาม (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, 2562 online)

อัตลักษณ์ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากถูกสร้างขึ้นทั้งในมิติของลวดลายและในมิติเทคนิคการผลิต สะท้อนให้เห็นว่าผ้าไหมสร้อยดอกหมากมีความสำคัญต่อระบบสังคม กล่าวคือทำให้ลายสร้อยดอกหมากนั้นถูกทำให้เป็นพวกเรา เป็นของจังหวัดมหาสารคาม ที่มีความแตกต่างไปจากผ้าไหมของพื้นที่อื่น สิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาจากผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติแต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นและเปลี่ยนแปลงได้ เช่นเดียวกับความเชื่อของ ฉลาดชาย รมิดานนท์ (2545) ที่เชื่อว่าอัตลักษณ์นั้นไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นลอยๆ ตามธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากการสร้างของวัฒนธรรมในช่วงเวลาหนึ่งและวัฒนธรรมก็เป็นสิ่งก่อสร้างทางสังคม (Social Construct) นอกจากนี้วัฒนธรรม

ก็ไม่ใช่สิ่งที่หยุดนิ่งหรือตายตัว หากแต่มีรูปแบบเป็นวงจรที่เรียกว่า “วงจรแห่งวัฒนธรรม” (Circuit of Culture) หากจะแนวคิดอัตลักษณ์มาวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก พบว่า ผ้าไหมสร้อยดอกหมากมีกระบวนการ ถูกผลิต (Produced) ให้เกิดขึ้นสามารถถูกบริโภค (Consumed) และถูกควบคุมจัดการ (Regulated) อยู่ในวัฒนธรรม ซ้ำยังถูกสร้างความหมาย (Creating Meanings) ผ่านทางระบบต่างๆ ของการสร้างภาพตัวแทน (Symbolic Systems of Representation)

การผลิตซ้ำและความเชื่อมโยงในการถูกทำเป็นสัญลักษณ์และคุณค่าทางเศรษฐกิจ

จากมุมมองด้านแนวคิดอัตลักษณ์ที่สะท้อนบนปรากฏการณ์ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากไม่ว่าจะเป็นลวดลายหรือภูมิปัญญา ทั้งหมดถูกสร้างขึ้นภายใต้อุดมการณ์ของสร้างสัญลักษณ์และเพื่อการใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ หากจะวิเคราะห์ปรากฏการณ์นี้ผ่านแนวความคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม ทำให้เชื่อได้ว่าผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม โดยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่รองรับความยั่งยืนและเป็นหลักประกันความต่อเนื่องและการสืบทอดให้ดำรงอยู่ นั่นคือ ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากนั้นกลายเป็นส่วนของวัฒนธรรมที่ได้รับการบันทึกไว้ให้ยังคงอยู่ (Record Culture) ไม่ว่าจะเป็นในลักษณะของการผลิต การทอ และการให้ความหมายรวมทั้งการได้รับความสนับสนุนส่งต่อผ่านการเลือกสรร” (Selective Tradition) ให้ต้องกลายเป็นผ้าไหมลายประจำจังหวัดมหาสารคาม นอกจากนั้นแล้วยังถูกทำให้เป็นเครื่องนุ่งห่มที่เป็นทางการของหน่วยงานราชการและข้าราชการชั้นสูงในจังหวัด

ชาวจังหวัดมหาสารคามมีความเชื่อว่าในงานสำคัญหรือโอกาสพิเศษ ผ้าไหมนั้นจะเข้ามา

มีบทบาทกับชีวิตประจำวันตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่นในประเพณีการแต่งงานในอดีตนั้นการมอบผ้าไหมจะเป็นการผลิต หรือทอจากฝีมือของฝ่ายเจ้าสาวเพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ที่เหมาะสมในการออกเรือน จึงเรียกว่า “ผ้าสมมา” ซึ่งผ้านี้ทำหน้าที่ในการบ่งบอกความสามารถและการเป็นแม่บ้านมีเรือนของฝ่ายเจ้าสาว ซึ่งฝ่ายเจ้าสาวจะต้องเป็นผู้มอบให้ญาติของฝ่ายเจ้าบ่าวในวันแต่งงาน แต่ถึงอย่างก็ตามในประเพณีของชาวจังหวัดมหาสารคามไม่มีความแตกต่างจากจังหวัดอื่นในภูมิภาคอีสานมากนัก ในการมอบผ้าสมมายังมีความหมายและทำหน้าที่เหมือนกัน และผ้าที่ใช้ในการมอบนั้นจะไม่ได้มีแค่ผ้าไหม แต่จะมีทั้งผ้าซิ่น ผ้าแพร ผ้าฝ้าย ผ้าโสร่ง ผ้าขาวม้า ซึ่งแตกต่างกันออกไปตามวัฒนธรรมและฐานะทางเศรษฐกิจของฝ่ายเจ้าสาว ในอดีตจึงเชื่อได้ว่าผ้าไหมนั้นไม่ได้ทำหน้าที่เป็นแค่เพียงเครื่องนุ่งห่มเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ในการแสดงออกซึ่งวัฒนธรรมและการขัดเกลาทางสังคมที่แตกต่างกันไปในแต่ละครอบครัว

ต่อมาในปัจจุบันท่ามกลางกระแสทุนผ้าไหมได้ถูกเปลี่ยนแปลงบทบาทและการทำหน้าที่โดยไม่เพียงแต่เป็นการแสดงออกทางวัฒนธรรมและการขัดเกลาทางสังคมเท่านั้น ผ้าไหมได้ถูกทำให้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งได้มีการสนับสนุนให้มีการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากมากขึ้น เพื่อรองรับการขยายตัวทางธุรกิจและเพื่อยกระดับเศรษฐกิจของชุมชน จากข้อมูลทางด้านเศรษฐกิจของจังหวัดมหาสารคาม พบว่า ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก มียอดขายกว่า 260 ล้านบาท ในปี 2559-2560 ส่งผลให้ทางจังหวัดมหาสารคามซึ่งนำโดยผู้ว่าราชการจังหวัดมีนโยบายในการสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือเพื่อยกระดับกลุ่มทอผ้าไหมทุกอำเภอของจังหวัดมหาสารคามให้

เร่งรัดการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากกันมากขึ้น รวมทั้งให้มีการออกแบบให้มีความทันสมัย และจัดให้มีการฝึกอบรมการย้อมสีเส้นไหมแบบปลอดภัยจากสารพิษตกค้าง พัฒนาทักษะแกนนำชุมชนด้านการบริหารจัดการหมู่บ้านท่องเที่ยววัฒนธรรมไหม และ ประชาสัมพันธ์การจัดแสดงผลิดภัณฑ์ผ้าไหม ภายใต้นโยบายรัฐบาลในการส่งเสริมและพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก โดยใช้ ภูมิปัญญาและทรัพยากรที่มีในชุมชนมาผลิตเป็น สินค้าและบริการ

ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้ถูกทำให้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมอย่างเป็นทางการผ่านนโยบายของหน่วยงานราชการภาครัฐ หากจะใช้นโยบายการผลิตผ้าไหมทางวัฒนธรรมมาร่วมประกอบการถกเถียงกับปรากฏการณ์ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก พบว่าสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวมหาสารคาม ซึ่งแต่เดิมมีลักษณะของวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านแต่ถูกแทนที่ด้วยวัฒนธรรมชุดใหม่ ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมการผลิต การบริโภคและวัฒนธรรมทางสังคมที่ตามมากับระบบทุนนิยม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2541)

ในมิติของการผลิตผ้าไหมทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นกับผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก สามารถทำความเข้าใจได้ในลักษณะการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบการผลิตผ้าไหมทางวัฒนธรรมในระดับที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งประกอบไปด้วยผู้ผลิตวัฒนธรรม เนื้อหาสาระ สถานที่ สื่อที่ใช้ในการสืบทอด และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง การผลิตผ้าไหมทางวัฒนธรรมจึงเกิดการสื่อสารขึ้นเพื่อสืบทอดหรือขยายผู้เผยแพร่วัฒนธรรมเพิ่มช่องทางในการสื่อสารทางวัฒนธรรมและเพิ่มสมาชิกใหม่ การผลิตผ้าไหมทางวัฒนธรรมจะมีความหมายสมบูรณ์ ก็ต่อเมื่อเป็นการผลิตผ้าที่มีรหัสความหมายหรือความเชื่อ

บางประการแฝงอยู่ (จารุนันท์ เชาว์นดี, 2559) ภายใต้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากนั้นเป็นงานฝีมือที่เกิดจากภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมผสานความคิดสร้างสรรค์ ส่งผลให้ความหมายและตัวตนของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากไม่ได้เป็นเพียงผืนผ้า แต่ถูกประกอบสร้างให้กลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่ถูกกระทำผ่านกระบวนการผลิตซ้ำอย่างเป็นระบบ

สรุปการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก

จากการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลผ่านงานวิจัยเรื่อง สร้อยดอกหมาก: อัตลักษณ์ผ้าไหมท่ามกลางกระแสทุนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจจังหวัดมหาสารคาม ทำให้พบว่าผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากนั้นประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมทั้งในมิติของการสร้างสรรค์และการสืบทอด จากการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพทำให้เชื่อได้ว่าผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้ถูกกระทำผ่านกระบวนการเรียนรู้ ที่มารูปแบบ ตัวตนและการยกย่องให้เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดมหาสารคามรวมทั้งเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่ได้รับการประยุกต์และปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลง เพื่อนำมาใช้ให้สอดคล้องกับหน้าที่ใหม่ในบริบทที่ต่างไปจากเดิม ซึ่งเดิมจะเป็นผืนผ้าทอทั่วไป แต่ในปัจจุบันผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้รับการออกแบบเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ เป็นของใช้และของที่ระลึก ที่ถูกนำมาเชื่อมโยงกับความ เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านและเป็นสินค้าที่ระลึกของจังหวัดมหาสารคาม การประดิษฐ์คิดค้นรูปแบบให้กับผลิตภัณฑ์ต่างๆ ของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นการผลิตซ้ำงานหัตถกรรมร่วมสมัย สอดคล้องกับที่ กาญจนา แก้วเทพ (2545) ได้อธิบายว่า วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถูกผลิตบริโภคและผลิตซ้ำโดยคนในสังคมกลุ่มต่างๆ การ

ผลิตผ้าวัฒนธรรมจะทำให้วัฒนธรรมนั้นดำรงอยู่ได้โดยไม่สูญสลายไปจากสังคมนั้น สิ่งที่ถูกนำมาผลิตผ้าคือสิ่งที่ถูกเลือกมาอยู่ให้ดำรงสืบไป ผ่านประเพณีการเลือกสรร (tradition of selection)

ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้เป็นตัวแทนของจังหวัดมหาสารคามอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.2544 ภายหลังจากที่ได้ชนะการประกวดผ้าไหมประจำจังหวัดมหาสารคาม จากนั้นจึงได้มีการส่งเสริมให้ชาวบ้านได้ทอผ้าไหมมัดหมี่ลายสร้อยดอกหมากกันอย่างกว้างขวาง งานหัตถกรรมทอผ้าแบบโบราณได้รับสืบทอดกันมาจากรบรรพบุรุษจึงถูกนำมาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ นอกจากเป็นผ้านุ่งเป็นหลัก ยังสามารถนำไปตัดเย็บเป็นกระโปรง เสื้อ กางเกง ผ้าพันคอ ผ้าคลุมไหล่ และประยุกต์ไปเป็นผลิตภัณฑ์เครื่องใช้ได้หลากหลาย เช่น กระเป๋า ยาม หมวก ของใส่เอกสาร และของที่ระลึกอื่นๆ อีกหลายชนิด

ในปี พ.ศ. 2560 จังหวัดมหาสารคาม ได้รับความอนุมัติงบประมาณโครงการตามแผนปฏิบัติการกลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง ดำเนินงานโครงการยกระดับผ้าไหมกลุ่มจังหวัดสู่สากล กิจกรรมยกระดับผ้าไหมสร้อยดอกหมาก งบประมาณ 1,427,100 บาท ส่งผลให้ชาวบ้านผู้ผลิตสินค้าและแปรรูปสินค้าจากผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากหลายแห่งเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็งเรื่องผลิตภัณฑ์การทอผ้า เช่น ชุมชนบ้านกุดรัง ตำบลกุดรัง ชุมชนบ้านลาด ตำบลศรีสุข และชุมชนบ้านหนองหญ้าปล้อง ตำบลพระธาตุ ชาวบ้านสามารถผลิตผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากออกสู่ตลาด และนำสินค้าทางวัฒนธรรมดังกล่าวไปจัดแสดงในที่ต่างๆ อย่างแพร่หลายทำให้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นที่รับรู้ของประชาชนมากขึ้น และนิยมสวมใส่กันมากขึ้นกลายเป็นที่ต้องการของตลาดมากยิ่งขึ้น

การจัดจำหน่ายผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นสินค้าในระยะแรกได้นำผ้าไปจำหน่ายในที่ต่างๆ ที่เปิดให้จำหน่าย เช่น งานหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ งานออกร้านสินค้าของจังหวัด งานออกร้านของอำเภอ งานกาชาด และงานแสดงสินค้า OTOP ระดับประเทศ จนทำให้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเริ่มเป็นที่รับรู้ของคนโดยทั่วไป หลังจากนั้นผลิตภัณฑ์ผ้าครามก็เริ่มออกสู่ตลาดอย่างหลากหลายมากขึ้น โดยการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ เช่น เสื้อผ้าสำเร็จรูป ผ้าพันคอ ผ้าหมคลุมไหล่ ซึ่งผลิตภัณฑ์เหล่านี้เป็นการแปรรูปตามความต้องการของตลาดเพื่อให้สามารถบริโภคได้ง่ายขึ้น

การทอผ้าไหมสร้อยดอกหมากในอดีตมักจะผลิตเป็นผ้าชิ้น ผ้าหม ผ้าพื้น โดยมีมีการทอเป็นผืนใหญ่ ซึ่งยากแก่การใช้งานและมีปัญหาในการตัดเป็นชุดเพื่อนุ่งห่ม ซึ่งในปัจจุบันแนวทางดังกล่าวได้ถูกรื้อฟื้นนำกลับมาสร้างสรรค์ใหม่ โดยการผลิตเป็นเสื้อผ้าสำเร็จรูป ผ่านการออกแบบจากนักออกแบบชื่อดังและมีการตัดเย็บที่ปราณีตและทันสมัย กระทั่งกลายเป็นสิ่งที่ดึงดูดลูกค้าได้รู้จักและสนใจ เพราะลูกค้าบางกลุ่มมีความต้องการซื้อสินค้าเพราะรูปทรงที่แปลกใหม่สามารถนุ่งห่มและใช้งานได้ทันที แต่ลูกค้าบางกลุ่มมีความต้องการซื้อสินค้าเนื่องมาจากลักษณะเฉพาะของผ้าที่แปลกไม่เหมือนใคร มีความสวยงามและดูหรูหรา ซึ่งผลจากการเป็นที่รู้จักและราคาของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากนั้นค่อนข้างที่จะมีราคาสูง ส่งผลให้ผู้บริโภคไม่ใช่ชาวบ้านทั่วไป แต่เป็นกลุ่มชนชั้นกลางที่มีกำลังทรัพย์เพียงพอที่บริโภคทั้งนี้เนื่องจากผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากแต่ละผืนมีราคาค่อนข้างสูงราคาเริ่มต้นที่กำหนดโดยกลไกของตลาดผู้ค้าผ้าไหมอยู่ที่ผืนละ 2,500-10,000 บาท ขึ้นกับลวดลาย สี และคุณภาพ เมื่อนำมาแปรรูปเป็นชุด

เสื้อผ้าสำเร็จรูปแล้ว ส่งผลให้ราคาสูงขึ้นถึงหลัก พันหลักหมื่นบาท ขึ้นกับประเภทของสินค้า จากปรากฏการณ์นี้ทำให้เชื่อได้ว่าผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากที่นำกลับมาผลิตซ้ำเพื่อรื้อฟื้นเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมได้ถูกกระบวนการของกลไกตลาดทำให้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่าและราคาแพง บุคคลที่สามารถบริโภคผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้จึงเป็นบุคคลที่มีรสนิยมเฉพาะ และเป็นกลุ่มคนที่ถูกกำหนดโดยองค์กรของรัฐหรือระบบราชการเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก เช่น หน่วยงานราชการ สถานศึกษา ได้กำหนดให้มีการส่งเสริมและสนับสนุนให้ข้าราชการ พนักงาน ในสังกัดได้สวมใส่เสื้อผ้าไหมลายสร้อยดอกหมาก ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ที่ส่งเสริมวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นของจังหวัด ทำให้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากอยู่ในการรับรู้และความคุ้นเคยของคนทั่วไป จนกลายเป็นทั้งสัญลักษณ์และอัตลักษณ์ประจำจังหวัดมหาสารคาม

ข้อเสนอแนะ

ข้อสรุปจากการศึกษา กล่าวได้ว่ากระบวนการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดมาจากอดีตที่ทำให้เกิดความเข้าใจพฤติกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจ ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนได้เป็นอย่างดี ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากปัจจุบันแฝงไปด้วยกติกาและจารีตที่สังคมกำหนดโดยใช้ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นสื่อสัญลักษณ์ของจังหวัดมหาสารคาม แทนคำพูดหรือภาษาซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ที่กล่าวถึงความคิด ประสพการณ์ และพฤติกรรมมีส่วนสำคัญต่อสังคมมนุษย์สร้างความสัมพันธ์ผ่านระบบสัญลักษณ์ (Symbols) สัญลักษณ์ที่สำคัญที่สุดคือ ภาษา

และสัญลักษณ์ไม่ได้หมายถึงวัตถุหรือเหตุการณ์เท่านั้น แต่ยังอาจหมายถึง การกระทำจากวัตถุและเหตุการณ์นั้นด้วย นอกจากนี้การทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเป็นทรัพยากรความรู้ที่เกิดจากทรัพยากรบุคคลชาวบ้านชุมชนจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีทั้งรูปแบบที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะถิ่นมหาสารคามและมีบางส่วนที่คล้ายกับผ้าทอโบราณของจังหวัดใกล้เคียง แต่ถึงอย่างไรก็ตาม กระบวนการที่เกิดจากการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากมีภูมิปัญญาแทรกอยู่โดยตลอด นอกจากขั้นตอนที่เป็นเทคนิคในการทอแล้ว จากการศึกษาพบว่าลายผ้ายังสามารถสะท้อนภาพแห่งภูมิปัญญาของชาวบ้านที่สามารถผลิตได้ตลอดสนองกับความต้องการของตลาดที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย

ในกระบวนการสร้างเครื่องมือ อุปกรณ์ การเตรียมวัตถุดิบ เทคนิคการทอ ลวดลายเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกิดจากกระบวนการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากผ้า ที่เป็นศูนย์กลางของความรู้ ทักษะ และประสพการณ์สั่งสมของท้องถิ่นที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษและถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นผ่านกาลเวลาและเงื่อนไขทางสังคมที่มีปะทะกับการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากตลอดเวลา

ข้อเสนอแนะที่ค้นพบจากการวิจัย พบว่าปัจจัยและเงื่อนไขของการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากจากเดิมที่เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม และการเปลี่ยนของวิถีชีวิตภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกโดยเฉพาะกระแสเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งถูกยกระดับเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมอาจจะไม่ใช่คำตอบของการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจากฐานรากที่แท้จริง เพราะกระบวนการทอผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากได้ถูกพัฒนาและทอขึ้นจากหลายชุมชนที่ไม่ใช่เพียงชุมชนของจังหวัดมหาสารคามเท่านั้น และหากจะผลิตเพื่อตอบใจหัตถ์ด้านพาณิชย์และระบบ

อุตสาหกรรมที่เกิดการผลิตจำนวนมากย่อมส่งผลให้คุณค่าและราคาของผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีการสร้างเงื่อนไขทางวัฒนธรรมและเงื่อนไขเชิงเศรษฐกิจที่เป็นธรรมต่อชุมชนและชาวบ้านผู้ผลิต

ไม่ให้ถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุน และต้องกลายเหยื่อของแรงงานผู้ผลิตสินค้าให้นายทุนเป็นผู้ค้ากำไรจากสินค้าทางวัฒนธรรมที่ชาวบ้านและชุมชนเป็นเจ้าของภูมิปัญญา

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2563). หมู่บ้านทอผ้าไหม “สร้อยดอกหมาก” มหาสารคาม. สืบค้นจาก <https://thailandtourismdirectory.go.th/th/info/attraction/detail/itemid/21606> เมื่อ 31 มีนาคม 2563.
- กาญจนา แก้วเทพ. (2545). เมื่อสื่อส่องและสร้างวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศาลาแดง.
- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). สายธารแห่งนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองและสื่อสารศึกษา. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- จารุพันธ์ ชาวนดี. (2559). สายดอก: การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหัตถศิลป์งานใบตองล้านนา. วารสารดำรงวิชาการ. 15(2): 117-144.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2545). แนวคิดในการศึกษาอัตลักษณ์ความเป็นไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา. (2541). วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- दनัย ซาทิพอด. (2558). ผ้าย้อมคราม: การทำวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าในกระแสโลกาภิวัตน์. วารสารไทยศึกษา. 10(2): 87- 116.
- ประตู่สู่อีสาน. (2562). ผ้าทออีสาน. สืบค้นจาก <https://www.isangate.com/new/32-art-culture/knowledge/580-pa-tor-isan-2.html> เมื่อ 1 เมษายน 2563.
- วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม. (2562). ผ้าไหมลายสร้อยดอกหมากมหาสารคาม. สืบค้นจาก https://www.m-culture.go.th/mahasarakham/ewt_news.php?nid=2214&filename=index เมื่อ 30 มีนาคม 2563.